

Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. – Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – 238 s.

Коженювський М., Мондзік М., Тарасюк Д.

Доля блукачів. Польські біженці в Російській імперії у роки Першої світової війни. – Люблін: Видавництво університету Марії Кюрі-Скłodовської, 2007. – 238 с.

У кривавих жорнах Великої війни 1914–1918 рр., як її назвали європейські історики, польський народ зазнав неймовірних страждань: спалені міста і села, зруйновані одвічні святині та найтрагічніше – кількарічні поневіряння тисяч біженців без надії на майбутнє на чужині, у далеких землях Російської імперії. Проте із цього світового конфлікту Польща, немов легендарний Фенікс, відродила свою державність. Тому проблема новітнього державотворення у польській історіографії, як і події Другої світової війни, визначили пріоритетні напрямки історичних студій, у той час, як біженство Першої світової війни розглядалося у контексті революційних подій 1917 р.

Із початку 1990-х рр. вивчення долі польських біженців набуло якісно нового змісту, а в останні роки ще й збагатилося серйозними науковими дослідженнями. У цьому плані знаковою працею є колективна монографія докторів гуманітарних наук Маріуша Коженювського і Даріуша Тарасюка під керівництвом доктора габілітованого Марека Мондзіка з Інституту історії Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Скłodовської, представників нової генерації польських істориків. Їх робота присвячена перебуванню польських біженців у Російській імперії у роки Першої світової війни. Ця книга, без перебільшення, є подією для дослідників біженства Першої світової війни, оскільки українська та російська історіографії ще не мають спеціальних узагальнюючих робіт із цієї тематики. Крім того, для вітчизняного дослідника ця книга важлива й тим, що її автори аналізують долю польських біженців – у тому числі і в українських губерніях.

Робота польських колег – це результат їх кількарічних наукових пошуків (про що свідчить значна бібліографія, подана у списку використаної літератури) у царині діяльності громадських комітетів з опіки співвітчизників, евакуйованих до Російської імперії у середині 1915 р. Так, М.Коженювський досліджував проблеми діяльності Центрального громадського комітету допомоги жертвам війни¹, М.Мондзік вивчав Польське товариство допомоги жертвам війни, Д.Тарасюк – перебування поляків у Білорусії².

Заявлена тематика монографії спирається на значну джерельну базу центральних та місцевих архівних установ Білорусії (Мінськ, Гродно), Литви (Вільнюс), Польщі (Варшава, Краків, Люблін), України (Київ, Харків) та Росії (Москва). Зазначимо, що в Україні автори опрацювали документи із фондів Центрального державного історичного архіву, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, Київського та Харківського обласних архівів та архіву міста Києва.

Важливим доповненням стали матеріали понад тридцяти найменувань періодичних видань часів Першої світової війни, численні збірники документів, щоденники та спогади польських громадських діячів, які ілюструють весь трагізм насильницької евакуації пересічних поляків. Більше ста наукових розвідок опрацювали автори для написання своєї роботи, при цьому праці істориків минулого століття розглянуті ними критично. У той час роботи дослідниці В.Найдус, фахівця у царині дослідження перебування поляків на теренах Російської імперії на початку ХХ ст. і серед них – біженців, оцінюють досить високо і неодноразово використовують матеріали її робіт.

Аналізуючи стан наукової розробки питання польські колеги дійшли висновку, що проблема біженців Першої світової війни мало вивчена в історіографії, позаяк «...період Першої світової війни цього часу перебуває в тіні дослідження трагічної долі країни і польського народу в 1939–1945 рр., драматичних радянсько-польських стосунків, хоча польські біженці відіграли значну роль у діяльності поляків та старої еміграції в Росії» (с.11).

Мету роботи автори окреслили як показ різних аспектів перебування біженців із Королівства Польського у роки Першої світової війни в царській Росії (с.11). Відповідно хронологічні межі дослідження охоплюють період від середини літа 1915 р., коли роз-

почалася евакуація значної кількості цивільного населення з польських губерній і до закінчення Першої світової війни та проголошення Польщею незалежності.

Видання має чітку та вмотивовану відповідно до поставленої мети структуру – вступ, 5 розділів, бібліографію та список скорочень. У вступі автори окреслюють актуальність свого дослідження, стан наукової розробки, джерельну базу, деякі методологічні зауваги. Крім того, порушується принципове, за висловом самих авторів, дискусійне питання – який статус мали жителі Королівства Польського, складової частини імперії Романових, вивезені в тиллові губернії? «Уходники», «вигнанці», «блукачі», «утікачі», а часом, використовуючи російський термін «біженці», такими поняттями автори окреслюють новий статус значної кількості поляків (с.13), започатковуючи тим самим наукову дискусію та запрошуючи колег до розгляду цього питання.

У першому розділі («Утікачі») автори розглядають весь трагізм початку евакуації, образно кажучи початок поневірянь у кілька довгих років, статистику польських біженців, їх розселення на нових місцях, соціальну та вікову структуру. Другий розділ («Допомогіві організації») присвячений польським громадським інституціям, які взяли на себе надзвичайно складну місію – організувати допомогу біженцям-співвітчизникам. Серед них – Центральний громадянський комітет губерній Королівства Польського в Петрограді (ЦОК), Польський комітет у Москві, Польський комітет санітарної допомоги, Польський львівський комітет допомоги, Польське товариство допомоги жертвам війни. У третьому розділі («Допомога») автори розглядають напрямки допомоги вигнанцям – матеріальна, юридична, медична, релігійна, освітня; джерела їх фінансування; видавничу діяльність цих товариств. Суспільно-політичній діяльності польських біженців присвячено четвертий розділ («Суспільно-політичне життя») книги, а п'ятий («Повернення на Батьківщину») подає концепції реєвакуації польських біженців та власне їх рух додому. Важливим доповненням до змісту монографії стали 8 таблиць, в яких зведено значну кількість цифрового матеріалу щодо визначення кількості евакуйованих поляків, місцевості, звідки вони прибули (табл.1, с.29), джерела допомоги, статті витрат, фінансову діяльність ЦОК (табл.3, с.137; табл.4, с.139; табл.5–7, с.141–142, 145), кількість дітей в освітньо-виховних закладах (табл.8, с.177).

На особливу увагу заслугоує таблиця 2 «Розміщення польських біженців Королівства Польського в Російській імперії в 1915–1917 рр.» (с.32–36), при складанні якої автори використали значний матеріал статистичних звітів Тетянинського комітету для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій, ЦОК, Всеросійського центрального бюро, яке діяло при Тетянинському комітеті, різних громадських організацій. За їх підрахунками, у 1916 р. на теренах Російської імперії було зареєстровано 61 7174 польських біженців(с.38), із них – 17 6736 в українських губерніях. У першому кварталі 1918 р. в Україні уже 23 8529 польських біженців від близько 800 тис. загальної їх кількості. Зростання числа біженців зумовлювалося припиненням воєнних дій та початком самовільного їх повернення додому, а саме Україна стала транзитною територією руху біженців до західних кордонів колишньої Російської імперії³. Евакуація, а, по суті, насильницьке вигнання, як справедливо наголосили автори, стосувалася населення білоруських, литовських та українських губерній (с.28).

Автори книги встановили, що з 10 губерній Королівства Польського – Ломжинської, Люблінської, Варшавської, Холмської, Сувалкської та ін., потоки біженців направлялися в тиллові регіони Російської імперії, при цьому наголосивши, що рухалися вони гужовим та залізничним транспортом. Примусова міграція торкнулася, перш за все, польського селянства, для якого вона обернулася справжньою драмою (с.17). Досить доречним моментом передачі драматизму руху біженців є використання спогадів очевидців, щоденники громадських діячів, які брали безпосередню участь у цьому процесі. Серед інших авторів наводяться нотатки Вл.Грабського, одного з лідерів ЦОК. Заходи російської влади автори однозначно розцінюють як «безпорадні» та неспроможні вплинути на організацію процесу евакуації належним чином, що і зумовило появу різних громадських національних інституцій, покликаних полегшити тяжку долю своїх співвітчизників.

Цікаву думку автори висловили і щодо залучення до справи допомоги польським біженцям представників польської діаспори, які проживали у тому числі й в українських містах. Наприклад, на початок Першої світової війни у Києві та Одесі, за їх підрахунками, поляки становили відповідно 44 400 та 20 000 громадян. Саме вони і могли частково виділити житло, дати кошти, підтримати морально своїх земляків. До слова сказати,

у Харкові ініціаторами створення Харківського відділення Товариства допомоги бідним сім'ям поляків, які беруть участь у війні та постраждалому від війни польському населенню виступили поляки, які тривалий час проживали у місті, бажаючи тим самим надати «...моральну підтримку та допомогу землякам». Ними були Іван Карсницький, Зенон та Регіна Щавинські, Станіслав Виршилло, Йосиф та Олена Дворжанчики⁴. В окрему групу біженців-поляків автори виділяють представників інтелігенції, які теж мали працювати (і вони це робили! – *Л.Ж.*) в етнічних біженських організаціях, учителями у класах для польських дітей, надавати різні консультації в бюро праці, бути провідниками мити груп біженців при поверненні їх додому та ін.

Історики, спираючись на широке коло джерел і наукових праць та відтворивши цілісну картину насильницької евакуації, дійшли висновків, що, по-перше, східні землі Королівства Польського в результаті цієї акції просто знелюдніли; по-друге, серед біженців переважали жінки та діти, особливо молодшого віку, які потребували негайної мобілізації зусиль громадських організацій із метою збереження їх життя; по-третє, благодійні товариства прагнули компактно розселити польських біженців із тим, щоб уберегти людину від розпорошення по просторах імперії (с.49–50).

Одним із ключових аспектів, що порушується у книзі, є проблема діяльності різних польських благодійних інституцій, їх структура, склад, програмні засади, джерела фінансування, статус та місце у системі органів допомоги біженцям Російської імперії, етапи їх діяльності та ін. Серед найважливіших завдань ЦОК, як однієї з авторитетних серед етнічних спілок імперії організації, автори називають відстоювання перед офіційною владою статусу поляків як «біженців», що стали жертвами з боку російських військ, і аж ніяк не «добровільних утікачів» (с.54). Ліквідацію ЦОК автори пов'язують із приходом до влади в Росії більшовиків, підкріплену відповідним наказом Ради народних комісарів 22 липня 1918 р. У цьому контексті цікаво було б простежити діяльність товариства в Україні, взаємодію Української Центральної Ради та урядових структур Української Держави гетьмана Павла Скоропадського із його відділеннями.

Широку мережу своїх відділень, що важливо для українських дослідників (благодатна тема для досліджень на місцевих архівах – *Л.Ж.*), мало Польське товариство допомоги жертвам війни. При цьому у Києві в 1915 р. навіть функціонувала окружна рада цього товариства – керівна структура усіх українських відділень, що автори розцінюють як прояв певного сепаратизму у стосунках його структурних одиниць (с.84). Загалом вражає географія діяльності цього товариства – від Архангельська до Ташкента і Самарканда, від Варшави, Вільнюса, Мінська, Харкова до Томська, Чити і Хабаровська (с.85). Складною з 1917 р. була доля і цього товариства...

Значна увага в монографії приділяється аналізу конкретних напрямків допомоги польським біженцям. Проблеми фінансування вирішувалися за рахунок асигнувань Тетянинського комітету. Труднощі із закупівлею одягу та взуття, на думку авторів, спонукали польські товариства відкривати повсюдно різноманітні швейні та кравецькі майстерні, в яких працювали біженці і виготовляли для своїх земляків найнеобхідніші речі. У такий спосіб передбачалося скоротити безробіття серед біженської маси. Даний аспект проблеми, як і саму організацію праці біженців, автори подають на багатій джерельній базі, ілюструючи матеріал рівнем заробітної плати біженців, забезпеченість майстерень необхідним інструментарієм та ін.

Серед напрямків допомоги, як-то медичної, юридичної, польські колеги виділяють «релігійну допомогу», тобто забезпечення духовних потреб біженців. Не останню роль у збереженні самоідентифікації польських біженців відіграло і католицьке духовництво, діяльність якого в означеній царині – ще один дослідницький сюжет книги. При цьому автори припускають, що ця сфера допомоги була однією з найскладніших, оскільки втручалася в особисте життя біженців (с.172). Не менш важливою справою стала організація початкових шкіл для польської малечі, яку у тогочасних умовах просто необхідно було виховувати в патріотичному настрої (с.179) із тим, щоби не втратити власне польську ідентичність та зв'язок із батьківщиною.

Лютнева революція і наступні політичні процеси на теренах Російської імперії призвели до активізації національної свідомості етнічних меншин – серед яких були і поляки. Найактивніші біженці стали членами народно-демократичних та соціалістичних організацій, утворених у російських губерніях, участь в яких була для них «школою політичної та публічної активності, яку вони продовжили по поверненню на батьківщину» (с.210).

Надзвичайно складною була і проблема повернення польських біженців додому, при цьому польські громадські організації ще з початку евакуації наголошували на тимчасовості перебування вигнанців на чужині. Цікаво, що ЦОК на одному зі своїх перших засідань 19–20 грудня 1915 р. ухвалив ідею про створення спеціального «фонду повернення на Батьківщину», а вже на кінець 1917 р. розробив головні засади повернення їх додому. Першочергово передбачалося евакуювати військових, залізничників та їх родин, а потім – решту груп біженців. На рівні колишньої імперії цю справу розпочав Польський військово-залізничний комітет («Полжел»), утворений у Петрограді 29 листопада 1917 р. В Україні, як зазначають автори, лише навесні 1918 р., уже в останні тижні існування Української Центральної Ради – 14 березня – було утворено Польський центральний комітет евакуації на Батьківщину. Після проголошення незалежності Польща перервала дипломатичні відносини з радянською Росією і турботи про опіку над польськими біженцями взяла на себе данська місія.

Цікаву думку висловлюють автори щодо німецько-австрійського наступу навесні 1918 р., у результаті зриву радянською делегацією переговорів у Бресті. То було «щастям» для багатьох польських біженців, оскільки вони могли повернутися додому! Договір польської сторони з німецькою владою від 17 квітня 1918 р. визначив умови евакуації до своїх домівок через зайняту німцями Білорусію. З України, як вони наголошують, цей неконтрольований процес провадився через Галичину. Треба зазначити, що Українська Держава П.Скоропадського мала чіткий план евакуації біженців та структури виконання, тому не зовсім точно виглядає теза про некерованість цього процесу в Україні.

Проголошення незалежності Польщі, як це не парадоксально, і польсько-більшовицька війна ускладнили повернення на батьківщину тисяч вигнанців, які перебували «в російській глибинці» (с.227). Крім того, і це досить неординарна думка дослідників, Польща з не надто великим бажанням приймала поляків із Росії, побоюючись, що вони можуть бути прихильниками соціалістичних ідей.

Загалом, високо оцінюючи рецензовану монографію, хотілося б висловити деякі зауваження. Так, на нашу думку недостатньо повно висвітлена проблема реевакуації польських біженців, при цьому звернута увага лише на діяльність в окресленій площині більшовицького уряду Росії. Натомість робота тільки виграла б від сюжету про політику української держави, спрямовану на організацію відправки польських біженців до своїх домівок. Цікавим бачиться і порівняльний сюжет взаємодії польських громадських комітетів із радянською владою та Українською Центральною Радою і Українською Державою. Безумовно, цінним додатком до монографії став би іменний та географічний покажчик.

Таким чином, вихід праці польських істориків М.Коженювського, Д.Тарасюка, М.Мондзіка – помітна подія у дослідженні проблеми біженців Першої світової війни в європейській історіографії. При цьому вона не ставить крапку в осмисленні проблеми, а скоріше окреслює нові горизонти наукових пошуків та дає імпульс для розробки проблеми в Україні. Крім того, книга такого рівня та проблематики заслуговує якомога швидшого видання українською мовою.

¹ *Korzeniowski M.* Na wygnañczym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915–1918. – Lublin, 2001.

² *Tarasiuk D.* Działalność społeczno-kulturalna polaków na wschodniej Białorusi w latach 1905–1918. – Lublin, 2007.

³ *Жванко Л.* Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – Х., 2007. – С.130.

Л.М.Жванко (Харків)